

az, hogy ne higgyünk abban, hogy a kísérlet valamilyen végső, további javításra már nem szoruló igazsághoz vezet el. Szakítanunk kell azzal, amit ő így nevez: „the myth of the incorrigible” — amit magyarra értelemszerűen így fordítanánk: a további javításra már nem szoruló igazság mítosza. Úgy vélem, Gergen bizonyos fokig és értelemben nyitott kapukat döngtet; hiszen mi sem hiszünk abban, hogy megtaláljuk a végső igazságot — de viszont szilárdan hiszünk abban, hogy azt egyre jobban megközelítjük. És hiszünk ebben akkor is, ha ezt egyesek valamiféle tudományos naivitásnak tekintik.

Kardos Lajos

ELTE Általános Pszichológia Tanszék

A KÍSÉRLET „SZIMBOLIKÁJA”

Hozzászólás Kenneth J. Gergen és Kardos Lajos írásaihoz

Gergen fejtegetéseit nagy egyetértéssel és együttérzéssel olvastam. Egyetértéssel azért, mert magam is ezekkel a dilemmákkal küzdök már jó ideje, ilyesmit szeretnék képviselni, kifejezni, mint ő. Ebből következik az együttérzés is, hiszen tapasztalom, milyen nehéz megértetni az ilyenfajta gondolatokat, mennyire köti a megszokott szemléleti hagyomány azt is, aki éppen szakítani készül vele. Kardos professzor vitairata is mutatja a megértés nehézségeit. Elegánsan, nagy tapasztalattal, színesen reflektál a felvetett kérdésekre, még csak azt sem lehet a szemére vetni, hogy nem száll szembe Gergen érveinek kihívásaival. Látja ő is a kísérletes megközelítés termékletlenségét, de türelemre int, nem tartja feleslegesnek azt, amit ma még nem tudunk használni, vagy másik vizsgálatra, kísérletre vonatkoztatni. Nem kerül el figyelmét a tudományos nyelv jelentéstartalmi sokféleségének hibalehetősége sem, de erre is ad magyarázatot, a fogalomhasználat szigorú pontosságát, a jelentéstartalmi implikációk átgondolását írja elő. Igaza van, meggyőző, amit ír, és valahogy mégsem arra felel, amit Gergen kérdez és feszeget. Két nézőpont, két szemlélet, ha már Gergennél szóba kerül Thomas Kuhn, mondjuk ki, két paradigma körvonalai vetülnek a két írásban egymásra.

Persze, Gergen sem akarja eltörölni a kísérletet, mint ahogyan Kardos sem tekintti egyedül üdvöztető módszernek. Még itt sincs tehát olyan nagy egyet nem értés. Az igazi vita a mondanivalók mélyén rejlik. A provokatív oldal mindig a Gergen-féle felvétel, ez kérdőjelez, kételkedik, támad, alternatívát igényel — és viseli a kezdeményezés minden ódiáját, nehézségét. A „lázadás” olyan szemlélet ellen irányul, amiben a „lázadó” maga is nevelkedett, és amiben maga is hosszú ideig dolgozott. A „kihívott” fél — még ha jóakarátú és odafigyelő is — szótlanul sugározza a sokat idézett shakespeare-i sor szemrehányó üzenetét: I taught you to speak — and now you curse me. Ezt is el kell viselni, belül le kell küzdeni.

Mindez megnyilvánul, jelentkezik a kísérlet problémáinak tárgyalásakor. A kísérlet szent szó a mai hivatalos pszichológiában. A pszichológia intézményeinek és tananyagainak szóhasználatában a kísérlet szinte egyenértékű a tudománnyal, a tudomá-

nyos értékkel. A „kísérletes” jelző a legjobb minősítés, amit valaha irányzat vagy megközelítés kaphat. Több mint száz éve már, hogy a pszichológia kísérletes identitáskeresése megindult és rögzült, azóta él a törekvés, hogy a pszichológia a természettudományok között találja meg a helyét, és részesüljön azok társadalmi presztízsében és elfogadottságában. A törekvés részben sikerült is. A társadalmi irányítás szemében a kísérletes pszichológia a tudományos pszichológia, ehhez kapcsolódnak világszerte a tudományirányítás hivatalos pozíciói, a nagy alapítványok pénztámogatásai, az elismert egyetemek tanszékei, és ennek jegyében alakulnak ki a pszichológia egyetemi oktatásának tematikái. A pszichológiában tehát a kísérlet a szakmai hatalom jelképe is, és azt hiszem, ez a „szimbolika” ad értelmet, magyarázatot a jelenlegi vitának is. Gergen helyesen írja, hogy a kísérlet „professzionális talizmán”, ami megvédi az embert. Ez a talizmán-effektus mutatkozik meg abban is, hogy kissé kínos, hálátlan a kétely felvetése is, és aki ezt teszi, az kell, hogy vállalja a tudománytalanság, a forrófejű lázongás, a tapasztalatlan okvetetlenkedés vádjait is. Hiszen a kísérlet értéke ma „természetes”, „evidens”, általánosan elismert.

Bizonyos pszichológiai kutatási területeken talán ilyen is a helyzet. De a mindennapi emberi lét és társadalmi élet szempontjából releváns pszichológiai problématerületeken a kísérletes megközelítés és a logikai pozitivizmus tudományelmélete valószínűleg nem érvényes és nem használható. Addig megmarad a kísérlet jelentősége, amíg az ember magasabb rendű élőlényekre jellemző pszichofiziológiai, illetve elemi pszichológiai funkcióival foglalkozunk, amíg — parafrázálva az ismert francia film címét — „az állatot az emberben” vizsgáljuk, tehát a percepció elemi folyamatait, a tájékozódás, a motoros mozgásszervezés és tanulás elemeit stb. kutatjuk. Amint azonban elérünk a „jelentés” — vagy ahogyan Kardos Lajos mondja: a második jelzőrendszer — területeire, a kísérlet elveszti mind heurisztikus, mind pedig bizonyító értékét. Elveszti azokat az előnyeit, melyekkel a biológiai szerveződés jelenségszintjein kétségtelenül bír. Nem kell persze itt sem elvetni, csak jelentősége csökken, kis része lesz egy bonyolultabb valóságfeltáró és tudományos bizonyító apparátusnak. Az ő korábbi helyére a koncepciók, az elméleti modellek, a különféle társas kontextusok összefüggéseit képviselő szempontok lépnek. A nyelvi kategóriákban feldolgozott és kifejezett élmények és a szociális viselkedés terén ugyanis új törvényszerűségek állnak elő. Az ember már nem helyezhető kontrollált kísérleti helyzetbe, gyakorlatilag soha sem „naiv” kísérleti alany.

Csábító lenne most kitérni a kísérletkritika immár több mint két évtizedes történetének adataira, Orne, Rosenthal és mások munkáira, az olyan problémákra, amiket például nemrég Walter Bungard könyve tárgyalt (*Die „gute” Versuchsperson denkt nicht. Artefakte in der Sozialpsychologie*, 1980, Urban & Schwarzenberg, München — Wien — Baltimore), de ez nagyon messze vezetne, és erről Gergen is szemérmesen hallgat, pedig számos írásából kitűnik, hogy ezzel kapcsolatosan is kellően tájékozott.

Hozzá hasonlóan közelítsünk inkább az eredményesség felől. Magam a kiscsoportkutatás és csoportdinamika szempontjából ismerhettem meg, hogy a kísérletes módszer mennyire terméketlen és inadekvát. Ami e témakörben az akadémikus szociálpszichológiában érték, az szinte „common sense” szintű elméleti munkából ered, és abban a kísérlet inkább illusztráció volt, vagy inkább védjegy, jelvény, ami tanúsítja, hogy a szerzők rendes, tudós emberek, akik megérdemlik tudományos státusukat, ku-

tatásaikhoz a pénzt, és nem rontják meg egyetemi tevékenységük során az ifjúságot. A sok tízezer kísérlet és a bennük részt vevő egyetemi hallgatók verejtéke azonban nem sok eredményt hozott. A kevésbé tudós alternatívák, hármat említenék hirtelen, a tréningcsoportok alkalmazását, a kiscsoportos pszichoterápiát és az ún. „encounter”-csoportok mozgalmát, összehasonlíthatatlanul több ténnyel, adalékkal, ösztönző kérdésfeltevéssel, releváns szabályszerűséget termeltek.

Tudom, hogy ezt argumentálni, bizonyítani kellene, de erre most nincs hely, mód. Maradjunk tehát általános szinten! Kardos Lajos írja, hogy a pszichológia egy és oszthatatlan. Az egyes problémák összefüggésrendszerére utal e megállapításának szövegkörnyezetében, és így bizonyára igaza van. De ez az állítás tudományelméleti előfeltevés is a mai pszichológiában. Ezt pedig nagyon határozottan vitatni kellene. Véleményem szerint a pszichológia tudományelméleti egysége ma már aligha tartható. Pszichológiák vannak, amelyek szinte külön mozgásformákat, szerveződési szinteket képviselnek, és ezeket nem jó egységes intézményes keretben tartani. Jelenleg — az előrehaladó diszciplináris elkülönülés ellenére — a pszichológia a tudományszervezés és a társadalmi irányítás szempontjából egységes, és a kontroll, a hatalom a kísérletes irányzat birtokában van. Nemcsak hazánkban és a környező országokban van ez így, minden látszólagos pluralizmus és sokféleség ellenére az Egyesült Államokban is. Magam néhány évvel ezelőtt éltem ezt át szembetűnően, amikor egy európai kongresszus alkalmával egy szűk körű, de nagy hatalmú amerikai tudományos társaság vezetője tájékoztattott a társaság célkitűzéseiről, befolyásának változatos formáiról és terepeiről, majd szólt arról, hogy néhányan, akik az illető — egyébként nagyon is praxisközelit, alkalmazott jellegű — tudományterületen dolgoznak, szeretnének belépni a társaságba, „de mi szilárdak és következetesek vagyunk” — mondotta — „csak kísérletes kutatókat engedünk belépni, igazi tudósokat, ’praktizálókat’ nem.” Az „experimental” és a „practitioner” szavak kimondásának metakommunikációja is sugallta az értékszemléletet, az elismerést egyfelől, a rosszallást, leértékelést másfelől.

Nos, ugyan ritkán mondják ki így, *expressis verbis*, a helyzet nagyjából ilyen, ez az, amit a kísérlet problémájának „szimbolikájaként” emlegetek. Ez a helyzet tudományos szempontból nem jogos. Nem tudom megcáfolni, hogy a jelenlegi „tudományos”, kísérletes pszichológiai megközelítés esetleg néhány évszázad alatt feldolgozza — quasi „alulról”, az ember biológiai lényé felől — az emberi élményvilág és viselkedés problémáit (mint ahogyan, Comte ismert tételét idézve, nem tudom megcáfolni Apolló és Minerva létezését sem, mivel nem tudom bizonyítani nemlétezésüket...), de tudok érvelni amellett, hogy a „nagy birodalomnak” fel kellene oszlania kisebb „tartományokra”, amelyek a maguk saját tudományelméletük és metodológiájuk szerint dolgozhatnak, és nem kellene beszorítaniuk legitimitásukat a „kísérlet” Prokruosztész-ágyába. Jelenleg növekszik a kísérletes megközelítés életidegensége. Ennek két megnyilvánulását látom; egyik az, hogy a kutatás súlypontja mindinkább áttevődik az állatkísérletileg vizsgálható problématerületekre, és ide gravitál mindenki a pszichológiában, aki tudós, jó szakember szeretne lenni, a másik pedig az, hogy a „második jelzőrendszerrel” kapcsolatos témakörben mindinkább polarizálódnak a „komoly szakemberek”, a tudósok, akik lege artis kísérleteket csinálnak, afféle nemes játékként „kimerevítene” néhány változót, hogy egy másik változó viselkedését megállapítsák, és a „praktizálók”, akik engedményeket tesznek a tudományos követelményekkel szemben,

és akik megrendült identitással szenvednek valamilyen alkalmazott rutinterületen, például pedagógiában, klinikumban, munkalélektani laboratóriumban. A „praktizálók” gyakran igyekeznek utánozni a „tudósokat”, nem könnyű nekik, hiszen a világon mindenütt a „tudósoknak” vannak egyetemi hallgatóik, akik felett hatalommal rendelkeznek, tehát akik számukra kísérleti személyként „hadra foghatók”, a „praktizálók” legfeljebb betegből, iskolásból, segédmunkásból verbuválhatnak alanyokat quasi-kísérleteikhez, akik viszont sajnos nem annyira készségesek és engedelmesek...

Tudom, hogy kissé elnagyolt, esetleg félreérthető is ez a helyzetkép, ezért is beszélek a kísérletprobléma „szimbolikájáról”. De sajnos — nagy terjedelem igénylése nélkül — nem részletezhetem tovább a kérdést. Egy vonatkozásra szeretném még felhívni a figyelmet. Nem azt tartom a fő bajnak, hogy a „kísérlet” mintegy szakmai ideológia lett, ami a pszichológia tudományos és alkalmazott szervezetein belül diszkriminatív szabályozó funkciót tölt be, ami nem szolgálja a tudomány fejlődését. A legnagyobb bajnak azt érzem, amire korábban a „tananyag” szó alkalmazásával utaltam. A társadalom különféle más szakterületei növekvő mértékben igényelnek pszichológiát, ez tantárgyszerűen jelentkezik a legkülönbözőbb egyetemi végzettséghez kötött foglalkozások képzési és továbbképzési rendszereiben. Pszichológiát igényel ma már a középiskola is. Orvoslás, pedagógia, vezetés különösen szeretné a lélektant is integrálni és felhasználni. Mindezekhez standardizált ismeretanyag, tananyag kell. E tananyag felett a kontrollt a kísérletes megközelítés uralja. Világszerte ennek képviselői a pszichológiai tananyagok „kapuőrei”. Így azután a pszichológia a különféle tananyagokban „addig nyújtózkodik”, amíg a kísérlet „takarója” ér. Továbbra is az az emberkép, az az „extendált állatmodell” terjed, amit Wundt és a századvég más kiváló pszichológusai kidolgoztak, szorgalmasan tanulják százezrek a hagyományos lélektan statikus alapfogalmait és meghatározásait, amiket azután semmire sem tudnak használni, különösen nem saját tapasztalati és munkaterületük megértésére. Az eredmény csalódás, meghiúsulás, a pszichológia értékének és jelentőségének megkérdőjelezése. Maguk a pszichológusok is átélik ezt, az egyetemről kikerülve értetlenül állnak a különböző típusfeladatok előtt (ha nem tanszékekre vagy kutatóintézetekbe kerülnek, mint ahogyan a túlnyomó többség nem ide kerül), és lassan, kínos másodlagos szakmai szocializációban tanulják meg a dolgukat, hosszú ideig a száműzött, az édenkertből kizavart közérzetével, úgy dolgozva, mint ahogy Ovidius élt Tomiban. Az alkalmazók viszont a használhatatlanságot élik meg, és felmérve a másodlagos professzionális szocializáció költségeit (jelképes értelemben használva a szót, idő- és energiaráfordításra gondolok) és az alapképzés csekély adalékát ehhez, mindinkább az értelmes laikusok hasonló „posztgraduális” beiskolázásának kegyetlen alternatíváját melengetik.

Az élet követelményei közben kitermelik a nagyobb mértékben szükségletorientált újfajta pszichológiákat, amelyek lázadásszerűen jelentkeznek, szélsőségesen kell megfogalmazódniuk, a kísérletes irányzattal szemben nekik is ideológiaként kell képviselniük főbb ismeretelméleti tételeiket (és még jó, ha ezeket explicitté tudják tenni), és emiatt még kevésbé tudományosak, mint amennyire lehetnének. Jó példa erre a pszichoanalízis megjelenése. Én sem emlékszem, hogy Freud idézte volna Ebbinghaust, és a jelenlegi gondolkörben tűnődve ezen, természetesnek is érzem ezt. A mindenkori Freud soha sem idézi a mindenkori Ebbinghaust, mert nincs kommunikációs felület köztük, mert Ebbinghaus rendíthetetlen, és birtokosa az intézményes hatalomnak

(mint ahogyan azután Freud is az lett a maga „elhajlóival” és újtóival szemben), őt csak megkerülni lehet, meggyőzni nem.

Óriási jelentősége lenne viszont a párbeszédnek, és nagyon fontos lenne a különböző jelenségszinteket képviselő pszichológiákat a valódi tudományosság medrében tartani. A kísérletes irányzat tapasztalatai is segíthetnek ebben, de ki kellene dolgozni a tudományos fogalomhasználat, koncepció- és modellalkotás sajátos episztemológiáját, a mindennapi „naiv” pszichológia implikációinak, szabályainak kezelési módját, a komplex élmény- és viselkedésjelenségek módszertani kezelésének rendszerét. Ehhez szaporodnak az ismereteink, sok segítséget kaphatnánk filozófusoktól, rendszerelméleti szakértőktől, más társadalomtudományi ágaktól.

Nagyon fontos lenne, hogy tovább — és mind nyíltabban — vitatkozhassunk ezekről a problémákról. A magam részéről tehát: — „welcome” Gergen felé a bátor felvetésért, „köszönet” Kardos professzor felé, aki vállalta a vitát és fontos dolgokat fogalmazott meg, és azt javaslom, hogy valamiképpen szervezzük meg a körvonalazódó dilemmák konstruktív megtárgyalását. Talán a pszichológia hazai tere, sajátos felfutása az utóbbi évtizedekben, szinte forrásnak induló újabb fejlődése, a társadalmi igények különös jelentkezése jobban megbeszélhetővé teszi a viszonyokat, mint más hagyományú, más szakmai életű társadalmak pszichológiai közléte.

Buda Béla

Országos Testnevelési- és Sportegészségügyi Intézet

AMI SAJÁTOSAN A PSZICHOLÓGIAI KÍSÉRLETEZÉS GONDJA, S AMI NEM

Gergen írása számomra iskolapéldája azoknak az utóbbi évtizedben egyre gyakoribbá váló munkáknak, melyek ömlesztve, s egy nagyon kétes, lényegében irracionalista szemszögből értelmezve felvonultatják a tudományos megismerés, sőt általánosabban az ismeretelmélet megoldatlan vagy annak vélt problémáit, s azután egy ravasz fordulattal az egész problematika terhét a kísérleti pszichológia nyakába varrják. Az ilyen nézetek bírálatában ezért először egy nagyon iskolásnak tűnő lépést kell tennünk, kimutatni azt, hogy mi *nem* sajátosan a pszichológiára vonatkozó e gondolatmenetben.

Gergen pszichológián túlvezető nézeteinek bírálatát egyetlen mondatban is meg lehetne fogalmazni: ha valaki nem hisz a világ megismerhetőségében, ám tegye, de vallja be nyíltan. Szerzőnk pesszimista felfogását azokra a modern tudományelméleti fejleményekre alapozza, melyek *relativisztikus* értelmezést adnak a tudománynak, azt hangsúlyozzák, hogy tényeink mindig elméletfüggőek, értelmezésüket konvenciók határozzák meg, melyek nem mindig éppen racionálisak, s ezáltal végső soron összemérhetetlenné válnak a tudományos elméletek. Ezek a gondolatok természetesen a pszichológusok számára sem olyan újak, mint amilyennek tűnnek: a századfordulón a „szemléletlen élményekkel” kapcsolatos vita során úgy váltak ismertté, mint a „pszichológiai laboratórium tudattalan torzításai”. Ha a tudományt mindig is éltető ké-